

В.М. Бялявіна, Л.В. Ракава

БЕЛАРУСКІ КАСЦЮМ

Мінск
«Беларусь»
2017

УДК 391(=161.3)
ББК 63.5(4Бел)
Б21

Рэцэнзенты: член-карэспандэнт Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі,
доктар гістарычных навук, доктар архітэктурны А. І. Лакотка;
доктар гістарычных навук І. У. Чаквін

*Выпуск выдання ажыццёўлены па заказе і пры фінансавай падтрымцы
Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь*

Бялявіна, В. М.
Б21 Беларускі касцюм / В. М. Бялявіна, Л. В. Ракава. — Мінск : Беларусь,
2017. — 463 с. : іл.
ISBN 978-985-01-1241-5.

У кнізе ўпершыню на аснове разнастайных гістарычных крыніц (старажытных летапісаў, хронік, актавых дакументаў XV—XVIII стст. і інш.), этнаграфічнай і этналінгвістычнай літаратуры XIX—XX стст. комплексна, ва ўсёй сваёй шматварыянтнасці паказаны працэс развіцця беларускага касцюма розных сацыяльных слаёў насельніцтва з глыбокага мінулага да сучаснасці. Багата ілюстраванае выданне разлічана на гісторыкаў, этнолагаў, мастацтвазнаўцаў і шырокае кола чытачоў, якія цікавяцца гісторыяй і культурай беларускага народа.

УДК 391(=161.3)
ББК 63.5(4Бел)

ISBN 978-985-01-1241-5

© Бялявіна В.М., Ракава Л.В., 2017
© Афармленне. УП «Выдавецтва «Беларусь», 2017

ЗМЕСТ

Уводзіны 6

Глава 1. Мужчынскі касцюм

Касцюм прывілеяванага саслоўя і гараджан (В. М. Бялявіна) 10

Сялянскі касцюм (В. М. Бялявіна) 68

Верхняе адзенне (Л. В. Ракава) 100

Галаўныя ўборы (Л. В. Ракава) 144

Абутак (В. М. Бялявіна) 168

Аксесуары (В. М. Бялявіна) 188

Баявы касцюм (В. М. Бялявіна) 212

Глава 2. Жаночы касцюм

Касцюм прывілеяванага саслоўя і гараджанак (В. М. Бялявіна) 248

Сялянскі касцюм (Л. В. Ракава) 294

Верхняе адзенне (Л. В. Ракава) 348

Галаўныя ўборы (В. М. Бялявіна, Л. В. Ракава) 384

Абутак (В. М. Бялявіна) 428

Аксесуары (В. М. Бялявіна, Л. В. Ракава) 442

УВОДЗІНЫ

Паняцце «касцюм» уключае бялізну, хатнюю і верхнюю вопратку, галаўныя ўборы, абутак і аксесуары (паясы, пальчаткі, сумкі, спражкі, гузікі, ювелірныя ўпрыгожанні і г. д.), якія ў спалучэнні ствараюць адзіны мастацка-стылявы комплекс адзення канкрэтнага гістарычнага перыяду.

Гістарычнае развіццё касцюма вызначалася прыродна-кліматычнымі ўмовамі, старажытнымі этнічнымі традыцыямі насельніцтва, узроўнем вытворчых сіл грамадства, інтэнсіўнасцю міграцыйных працэсаў і культурных сувязей з іншымі этнасамі. Гісторыя касцюма на Беларусі дае магчымасць знавіць знешняе аблічча нашых продкаў, больш глыбока зразумець іх норавы, эстэтычныя густы, побыт і характар той ці іншай гістарычнай эпохі.

Феадальнае грамадства прад'яўляла канкрэтныя патрабаванні ў адносінах да мужчынскага касцюма розных сацыяльна-аслоўных слаёў насельніцтва, абумоўленыя тагачаснымі нормамаі права. Статуты Вялікага Княства Літоўскага і спецыяльныя законы, прынятыя ў Рэчы Паспалітай у першай палавіне XVII ст., забаранялі непрывілеяваным саслоўям выкарыстоўваць у касцюме каштоўныя ўпрыгажэнні і каштоўныя тканіны яркіх колераў. Таму на працягу стагоддзяў касцюм разам са сваім утылітарным прызначэннем служыў сімвалам сацыяльнага становішча ў грамадстве і маёмасных адрозненняў, вызначаў заняткі мужчыны, фарміраваў стыль яго паводзін і светапогляд.

Касцюм шляхціца з абавязковай шабляй пры баку быў касцюмам вайсковага чалавека, у любы момант гатовага абараняць як Айчыну, так і свой асабісты гонар. Касцюм гараджаніна строга адпавядаў яго месцу ў гарадской саслоўнай іерархіі, а паводле касцюмаў сялян можна было здагадацца, жыхарамі якіх мясцовасцей Беларусі яны з'яўляюцца. Раскоша і багацце касцюмаў магнатаў, вялікіх князёў Вялікага Княства Літоўскага і каралёў Рэчы Паспалітай былі важным прадстаўнічым элементам, які дэманстравалі перад суседзямі сілу і моц дзяржавы.

Жанчыны любога саслоўя ва ўсе гістарычныя часы стараліся апрануцца як мага лепш, каб касцюм падкрэсліваў іх характэрныя рысы, быў да твару і хаваў недахопы. Дзеля гэтага прадстаўніцы прывілеяваных саслоўяў выкарыстоўвалі багацце сваёй сям'і, а сялянкі пры дапамозе бранага ткацтва, розных відаў вышыўкі, мярэжкі, самаробных карункаў ператваралі прадметы адзення ў сапраўдныя творы мастацтва. Таму касцюм на працягу многіх стагоддзяў з'яўляўся той часткай матэрыяльнай культуры беларусаў, якая візуальна найбольш выразна ўвасабляла іх нацыянальную адметнасць.

Змяненне палітычных арыентацый дзяржавы, развіццё шляхоў зносін, рост міжэтнічных кантактаў, тэхналагічнае ўдасканаленне ткацтва і пашырэнне сыравіннай базы вытворчасці адзення абумоўлівалі фарміраванне новых касцюмных комплексаў і асаблівасцей крою на аснове і пры захаванні шэрагу архаічных элементаў, якія ўзніклі ў папярэднія стагоддзі.

Уласцівае касцюма ўстойліва захоўваць старажытныя элементы і канструктыўныя рысы робіць яго каштоўнай крыніцай для больш глыбокага і дэталёвага асветлення некаторых праблем этнакультур-

най гісторыі народа, выяўлення прыкмет агульнаэтнічнай і лакальнай прыналежнасці.

Сведчанні пра касцюм насельнікаў тэрыторыі Беларусі да X ст. вельмі мала, і яны носяць выпадковы і фрагментарны характар. Гэта ў асноўным летапісы і змешчаныя там мініяцюры, лінгвістычныя звесткі. З найбольш раннімі летапіснымі і лінгвістычнымі дадзенымі змыкаюцца археалагічныя матэрыялы. Каштоўныя звесткі пра касцюм раннесярэднявечнага насельніцтва розных рэгіёнаў Беларусі змяшчаюць працы беларускіх археолагаў П. Ф. Лысенкі, Г. В. Штыхава, Э. М. Загарульскага, В. М. Ляўко, І. А. Марзалюка і інш., гісторыкаў М. М. Улашчыка, В. І. Мялешкі і інш. Касцюму насельніцтва Беларусі X—XIII стст. прысвечана манаграфія Л. У. Дучыц (Дучыц Л. У. Касцюм жыхароў Беларусі X—XIII стст. (паводле археалагічных звестак). Мінск, 1995). Ёю ж на падставе археалагічных знаходак разам з Г. В. Ласкавым рэканструююцца касцюмы жыхароў тэрыторыі Беларусі гэтага перыяду.

Разам з тым адсутнасць археалагічных рэчавых матэрыялаў па ўсіх рэгіёнах Беларусі абумовіла неабходнасць звярнуцца да выяўленчых крыніц, якія ўключаюць мініяцюры летапісаў, ілюстрацыі рэлігійных літаратурных помнікаў, мясцовы іканапіс.

Развіццё касцюма XVI ст. узноўлена аўтарамі на падставе сведчанняў з рознахарактарнага кола гістарычных, пісьмовых, літаратурных і выяўленчых крыніц. Гэта перш за ўсё актыўныя дакументы (матэрыялы судоў, тастаменты, апісанні маёмасці, інвентары, мытныя кнігі гарадоў), якія носяць дакладны характар і змяшчаюць назвы прадметаў адзення і касцюмных комплексаў розных сацыяльных слаёў насельніцтва Беларусі (ад магнатаў да сялян), а таксама назвы тканін, якія ішлі на выбар адзення розных саслоўяў. Важным матэрыялам для даследавання касцюма гэтага перыяду паслужылі таксама старажытныя гравюры, фрэскавы і станковы жывапіс, уключаючы мясцовы іканапіс, нататкі падарожнікаў, дыпламатаў.

Пры вывучэнні касцюма XVII—XVIII стст. важнейшую ролю набываюць калекцыі партрэтнага жывапісу і графікі Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь, Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі, Музея старажытнабеларускай культуры Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, музеяў Польшчы, Літвы, Расіі, Украіны.

Поруч з актывымі і іншымі гістарычнымі дакументамі ў гэты перыяд пашыраецца кола і ўзрастае значэнне мемуарнай, публіцыстычнай і мастацкай літаратуры, сведчанняў замежных падарожнікаў.

У некаторых выпадках для ілюстрацыі прадметаў адзення часоў Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай аўтары вымушаны былі звяртацца да навуковых крыніц Польшчы і іншых краін Еўропы, калі дакладна вядома, што аналагічныя рэчы ўжываліся на тэрыторыі Беларусі, але не дайшлі да нашых дзён у мясцовым матэрыяле.

У XIX ст. друкуюцца першыя этнаграфічныя апісанні традыцыйнага беларускага касцюма ў працах М. Анімеле, П. Баброўскага, І. Зяленскага, А. Карэва, Б. Тура, П. Шпілеўскага.

З другой палавіны XIX ст. з'яўляецца такая дакладная крыніца для даследавання і ілюстрацыі касцюмаў розных сацыяльна-аслоўных груп насельніцтва, як фатаграфія, якая зафіксавала тыпы адзення вышэйшага саслоўя, гараджан, а з канца стагоддзя і сялян, што бытавалі ў той час.

У канцы XIX — пачатку XX ст. выйшлі ў свет грунтоўныя працы А. С. Дэмбавецкага, А. Г. Кіркора, М. Я. Нікіфароўскага, Е. Р. Раманава, І. А. Сербавы, З. Ф. Радчанкі і інш., прысвечаныя матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў з падрабязным этнаграфічным апісаннем народнага касцюма розных рэгіёнаў Беларусі.

Вялікі ўклад у вывучэнне традыцыйнага касцюма беларусаў гэтага перыяду ўнеслі польскія даследчыкі Л. Галамбёўскі, Я. Тышкевіч, А. Кольберг, Ю. Крашэўскі, Э. Яленская, К. Машынскі, Ч. Пяткевіч. Каштоўнымі крыніцамі для даследавання касцюма розных саслоўяў Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, у склад якіх уваходзіла тэрыторыя Беларусі, паслужылі працы З. Глогера, М. Гуткоўскай-Рыхлеўскай, альбом Я. Матэйкі.

Значную дапамогу ў вывучэнні адзення прывіляванага саслоўя на Беларусі розных гістарычных эпох аказалі працы беларускіх мастацтвазнаўцаў Н. Ф. Высоцкай, Т. А. Карповіч, В. В. Церашчатавай, В. Ф. Шматава, Г. А. Барвенавай.

Са стварэннем у канцы 1950-х гг. Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі ў рэспубліцы пачаліся сістэматычнае вывучэнне беларускага традыцыйнага адзення і планамерная экспедыцыйна-збіральніцкая дзейнасць, накіраваная на ўдакладненне яго агульнаславянскіх рыс і нацыянальна-спецыфічных асаблівасцей, межаў пашырэння лакальных касцюмных комплексаў.

Першай пасля стварэння інстытута этнаграфічнай работай, раздзел якой быў прысвечаны традыцыйнаму касцюму XIX — пачатку XX ст., з'явілася манаграфія Л. А. Малчанавай «Матэрыяльная культура беларусоў» (Мінск, 1968), а ў 1975 г. выйшла ў свет калектыўная манаграфія «Беларускае народнае адзенне», у якой Л. А. Малчанава, Г. М. Курьловіч, Г. І. Дулеба, В. М. Бялявіна далі характарыстыку традыцыйнаму адзенню беларусаў XIX — пачатку XX ст., выявілі ў ім агульнаславянскія, нацыянальныя і рэгіянальныя рысы. Вялікае значэнне для даследавання касцюма беларусаў маюць працы расійскіх этнолагаў Г. С. Маславай, Н. І. Лебедзевы, Н. І. Гаген-Торн, кнігі і публікацыі беларускіх даследчыкаў В. А. Лабачэўскай, М. М. Віннікавай, І. Ю. Смірновай, М. Ф. Раманюка.

Каштоўны матэрыял па традыцыйным касцюме беларусаў сабраны супрацоўнікамі аддзела этналогіі ІМЭФ НАН Беларусі ў 1960-х гг. у час падрыхтоўкі «Этнаграфічнага атласа Украіны, Беларусі і Малдавіі».

Такім чынам, аснову даследавання касцюма XIX—XX стст. склалі работы беларускіх, рускіх, украінскіх этнографіў і этнолагаў, матэрыялы этнаграфічных экспедыцый 1960 — пачатку 2000-х гг. супрацоўнікаў аддзела этналогіі Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы НАН Беларусі, шматгадовыя асабістыя палявыя даследаванні аўтараў.

Касцюм гарадскога насельніцтва Беларусі да цяперашняга часу не з'яўляўся аб'ектам спецыяльнага этналагічнага вывучэння. Кароткая гісторыя развіцця касцюма вышэйшых саслоўяў Беларусі XVI—XVIII стст. дадзена ў раздзеле кнігі Л. А. Малчанавай «Очерки материальной культуры белорусов XVI—XVIII вв.» (Мінск, 1981). Да гэтай праблемы звярталася літоўская даследчыца М. Матушкайтэ (Marija Matuškaitė. Apranga XVI—XVIII a. Lietuvoje «AIDAI», 2003), якая з пазіцыі мастацтвазнаўства разгледзела касцюм вышэйшага саслоўя Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай XVI—XVIII стст. як частку літоўскай матэрыяльнай культуры.

У кнізе на падставе рэчавых, ілюстрацыйных і дакументальных крыніц аўтары ўпершыню паспрабавалі прасачыць эвалюцыю мужчынскага касцюма вясковага і гарадскога насельніцтва Беларусі са старажытнасці да цяперашняга часу ва ўзаемасувязі з сацыяльнай структурай феадальнага, капіталістычнага і сучаснага грамадства.

Аўтары выказваюць вялікую падзяку рэцэнзентам акадэміку НАН Беларусі А. І. Лакотку, доктару гістарычных навук І. У. Чаквіну, супрацоўнікам аддзела народнага мастацтваўства Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі за парады і заўвагі па зместу рукапісу.

За дапамогу ў збіранні ілюстрацыйных матэрыялаў аўтары глыбока ўдзячны дырэктару Нацыянальнага мастацкага музея Беларусі кандыдату мастацтвазнаўства У. І. Пракапцову, доктару мастацтвазнаўства, прафесару Н. Ф. Высоцкай, доктару біялагічных навук, прафесару А. Т. Федаруку, кандыдату мастацтвазнаўства Г. А. Барвенавай, навуковым супрацоўнікам аддзела старажытнабеларускай культуры Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі і асабіста М. М. Віннікавай і М. П. Мельнікаву; адміністрацыі і супрацоўнікам Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь, Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея, Музея Беларускага Палесся (г. Пінск), Магілёўскага этнаграфічнага музея, Брэсцкага, Віцебскага, Магілёўскага абласных краязнаўчых музеяў, дзяржаўнай гісторыка-культурнай установы «Гомельскі палацава-паркавы ансамбль», Мазырскага аб'яднанага краязнаўчага музея, Тураўскага краязнаўчага музея, Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры, Браслаўскага раённага аб'яднання музеяў, Валынскага краязнаўчага музея (г. Луцк).

Аўтары ўдзячны краязнаўцам А. П. Госцеву і Я. С. Парулісу з г. Гродна, Я. К. Казюлі з Мінску, а таксама У. А. Васілевічу, А. Г. Лось, С. І. Дзешуку, А. Р. Бабру, А. Р. Раюку, І. У. Чаквіну, Т. М. Клакоцкай, А. М. Ненадаўцу, А. У. Гурко, Г. М. Курьловіч, А. І. Атраховіч, А. І. Краўчанка і іншым за прадастаўлення фотаздымкаў з прыватных калекцый.

За тэхнічную падрыхтоўку кнігі да друку аўтары вельмі ўдзячны мастаку-лабаранту аддзела народнага мастацтваўства Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Н. П. Малынавай, лабарантам Т. В. Бойка і Л. Ф. Тарайкоўскай.

Глава 1

МУЖЧЫНСКІ
КАСЦЮМ

КАСЦЮМ ПРЫВІЛЕЯВАНАГА САСЛОЎЯ І ГАРАДЖАН

У паняцце «касцюм прывілеяванага саслоўя» мы ўключаем комплексы адзення неаднароднага ў матэрыяльным і сацыяльным плане слоя насельніцтва, які сфарміраваўся на аснове класавых адносін і карыстаўся пры феадалізме і капіталізме больш выгаднымі ў параўнанні з іншымі станами грамадства правамі і льготамі. Гэта касцюмы князёў і феадальнай знаці, буйных, сярэдніх і дробных землеўладальнікаў, дзяржаўных служачых, вайсковаслужбых людзей (зямлян, баяр), якія пазней склалі шляхецка-дваранскае саслоўе. Касцюм гараджан таксама разглядаецца па магчымасці з улікам сацыяльных адрозненняў, існуючых у розныя гістарычныя перыяды.

Навуковых даных, якія б характарызавалі мужчынскае адзенне насельнікаў Беларусі да X ст., вельмі мала з прычыны распаўсюджанага ў VI—IX стст. абраду трупаспалення сярод славянскіх плямёнаў, якія засялялі абшары Усходняй Еўропы. На папялішчах пахавальных вогнішчаў ад вопраткі заставаліся толькі рэшткі аплаўленых металічных дэталей. Таму для вывучэння ўсходнеславянскага адзення пачатковага перыяду славянскай гісторыі найважнейшае значэнне маюць літаратурныя крыніцы. Іх аналіз дае падставу сцвярджаць, што ў насельнікаў тэрыторыі Беларусі, як і ў іншых усходніх славян, якія здаўна займаліся земляробствам і развядзеннем хатняй жывёлы, асноўнай сыравінай для вырабу адзення, абутку і галаўных убораў служылі расліннае валакно, скура, футра і воўна. Так, у «Аповесці мінулых гадоў» пад 859 г. гаворыцца, што паляне, вяцічы і севяране плацілі дань хазарам па адной вавёркавай і гарнастаевай шкурцы ад кожнага двара, а ў 883 г. кіеўскі князь Алег стаў браць дань з драўлян шкуркамі куніц¹.

Выяўленая археолагамі ў старажытнаславянскіх паселішчах на тэрыторыі Беларусі вялікая колькасць прасліц з гліны і мяккіх парод каменю паказвае, што прадзенне і ткацтва з'яўляліся аднымі з найбольш пашыраных гаспадарчых заняткаў жыхароў. Лён дрэнна захоўваецца ў зямлі, таму знаходкі рэшткаў льняной вопраткі пры археалагічных раскопках старажытных курганоў і паселішчаў вельмі рэдкія. Толькі ў Вышадкоўскім пахавальным комплексе ў Гарадоцкім раёне Віцебскай вобласці, які датуецца XI—XII стст., знойдзены фрагменты льняной мужчынскай кашулі, тканай «у квадрат» (01×01 см)².

Лён з'яўляецца старажытнай культурнай раслінай, а каноплі, паводле меркавання В. В. Сядова, атрымалі пашырэнне ў славянскім асяроддзі не пазней за першую палавіну I тысячагоддзя н. э. і назва іх праславянская³. Побач з ільняным і канапляным палатном старажытнае насельніцтва на тэрыторыі Беларусі для вырабу адзення шырока карысталася шарсцянымі тканінамі, пра што гавораць рэшткі шарсцяной мужчынскай вопраткі ў курганных пахаваннях X—XIII стст.⁴.